

Воєнні мігранти: світовий досвід та українські особливості

Автори:

Володимир Дубровський, старший економіст CASE-Ukraine
Вячеслав Черкашин, головний аналітик Інституту соціально-економічної
трансформації
Анна Вахітова, старший науковий співробітник Київського економічного інституту
Гетман Олег, фахівець Економічної експертної платформи

Вступ

Повернення мігрантів до країни походження зменшує навантаження на соціальні служби країни прихистку та, за певних умов, може позитивно впливати на економіку країни походження. Якщо це повернення є добровільним, то його можна розглядати як win-win для усіх сторін. Проте, добитися такої ситуації може бути непросто, оскільки мігранти, що повертаються, стикаються з низкою проблем, які часто змушують їх до повторної міграції, або надовго роблять клієнтами соціальних служб чи міжнародної допомоги.

Наявні академічні дані свідчать про те, що зворотна міграція є поширеною: понад 50% мігрантів, як правило, повертаються до своїх країн походження протягом 15 років¹. Насамперед, більшість самих воєнних мігрантів, яким довелося покинути батьківщину недобровільно, через загрози безпеки, хочуть повернутися додому по усуненню таких загроз. Ще одним сильним фактором, який спонукатиме багатьох повернутися, є обмежений у часі правовий статус².

У літературі є також дискусія щодо того, чи сприяє повернення мігрантів економічному розвитку. З одного боку, є докази, що повернення мігрантів до Боснії і Герцеговини (БіГ) позитивно вплинуло на конкурентоздатність експорту³ - зокрема тому, що мігранти привезли на батьківщину нові вміння та знання, які вони здобули, працюючи у більш розвинених країнах. Утім, як стверджують інші джерела⁴, це напевне стосується трудових мігрантів, але не обов'язково – тих, хто змушений був емігрувати через війну. Трудові мігранти – це, в середньому, більш активна частина робочої сили, і якщо вдається бодай частково повернути їх на батьківщину, то це йде на користь економіці.

Водночас, мігранти від війни – це або цілком населення певних місцевостей (чи, як у колишній Югославії – етнічних меншин), або, принаймні, відносно більш активні його представники. Але далі відсів відбувається вже у країні прихистку: більш активні і підготовлені знаходять роботу, в той час як решта приривчається до соціальної допомоги, а, отже, паразитизму. Саме друга частина є першими кандидатами на повернення по закінченні дії програм допомоги, надто зважаючи на інтереси країн прихистку, що зацікавлені у кваліфікованій робочій силі, і тому не виштовхують тих мігрантів, що знайшли роботу і пристосувалися у місцевому суспільстві. І, зрозуміло, що такі більш активні люди з меншою ймовірністю повертатимуться на батьківщину, якщо там на них не чекають якісь кращі можливості (наприклад, робота за фахом). З цих причин, післявоєнні мігранти, що повертаються, можуть складати і гіршу за якістю робочу силу, а також містити значну частину неактивних (наприклад, через вік чи хвороби) та патерналістські налаштованих людей.

До того ж, багатьом з них нема куди повернутися (в Україні війна знищила щонайменше 140 тисяч житлових будинків, у тому числі близько 18 тисяч багатоповерхових). Тому швидке масове повернення може створити великі проблеми і надалі погіршити життя таких мігрантів. З іншого боку, час працюватиме

1 Adda, Dustmann, Gorlach (2022), The Dynamics of Return Migration, Human Capital Accumulation, and Wage, Assimilation Review of Economic Studies 89 (6): 2841–71

2 <https://www.peopleinneed.net/how-many-ukrainians-will-return-home-after-the-war-10280gp>

3 Dany Bahar, Andreas Hauptmann, Cem Özgüzel, Hillel Rapoport; Migration and Knowledge Diffusion: The Effect of Returning Refugees on Export Performance in the Former Yugoslavia. The Review of Economics and Statistics 2024; 106 (2): 287–304. doi: https://doi.org/10.1162/rest_a_01165

4 Van Houte, Marieke, and Tine Davids. "Development and Return Migration: From Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability." Third World Quarterly 29, no. 7 (2008): 1411–29. <http://www.jstor.org/stable/20455117>.

проти повернення, бо мігранти все глибше будуть адаптуватися до життя в країнах тимчасового перебування – українські діти підуть до місцевих шкіл та університетів, а батьки – рано чи пізно знайдуть роботу. З цих причин затягувати цей процес теж не варто.

Існує чимала кількість міжнародних організацій (насамперед, Міжнародна організація з питань міграції (МОМ) та Управління верховного комісара ООН з питань мігрантів (UNHCR, УВКБ), також частково Світовий Банк, UNICEF, WHO, тощо), урядових агенцій, міжнародних та місцевих НДО, та комісій на рівні органів місцевого самоврядування громад, які опікуються проблемами мігрантів, що повертаються. Часто допомогу надають також країни прихистку, зацікавлені у поверненні мігрантів, Єврокомісія, та агенції з міжнародної допомоги окремих країн, такі як USAID, SIDA, UKAID, тощо. Для координації їхніх дій рекомендується створювати відповідні спільні органи.

Проте, за даними досліджень, власне допомога (assistance) зазвичай грає другорядну роль, порівняно з загальними умовами життя, насамперед, доступністю роботи та житла⁵. Наприклад, у Косово 90% мігрантів, що повернулися, вказали на брак роботи як головну перешкоду⁶.

За методологією МОМ повернення вважається «стійким», якщо можлива подальша міграція є питанням вільного рішення – тобто, умови життя мігрантів відповідають принаймні базовим з точки зору безпеки, матеріального стану, охорони здоров'я, тощо. Насправді, це «тактичний», мінімальний, рівень, цілком логічний з точки зору міжнародної агенції, але навряд чи достатній для самої країни на стратегічному рівні. В ідеалі, країна походження має стати привабливим місцем для життя у довгостроковій перспективі, в іншому разі вона продовжуватиме втрачати найбільш підприємливу і часто найбільш кваліфіковану частину населення, а у випадку України та інших країн з негативним демографічним трендом – також населення в абсолютному вимірі. Проте, вирішення цієї проблеми залежить вже не стільки від міжнародних організацій, скільки від політики самої країни та її безпекової ситуації.

В Україні у разі завершення війни за скільки-небудь позитивним сценарієм, актуальними будуть обидва підходи. Проте, безпосередню допомогу мігрантам, що повертаються на батьківщину, скоріше за все здебільшого візьмуть на себе міжнародні організації та партнери України, багато з яких є одночасно і країнами прихистку для воєнних мігрантів. Вони мають відносно універсальні рецепти щодо організації такої допомоги, відпрацьовані у десятках інших країн, що постраждали від військових конфліктів за останні десятиліття.

Натомість, цю доповідь присвячено переважно тим заходам, які має вжити уряд України для того, аби повернення мігрантів відбулося у якомога більшому масштабі, було стійким, та не ставало прелюдією до подальшої міграції.

Зазначимо, що і до повномасштабної війни декілька мільйонів громадян покинули Україну у мирний чи відносно мирний час, переважно з суто економічних мотивів⁷, а за даними КМІС (на замовлення CASE - Україна) в травні 2022 тільки 54,7%

⁵ Van Houte, Marieke, and Tine Davids. "Development and Return Migration: From Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability." *Third World Quarterly* 29, no. 7 (2008): 1411–29. <http://www.jstor.org/stable/20455117>.

⁶ Möllers, Judith; Traikova, Diana; Herzfeld, Thomas; Bajrami, Egzon (2017) : Study on rural migration and return migration in Kosovo, Discussion Paper, No. 166, Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), Halle (Saale), <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-76033>

⁷ За оцінками Інституту демографії до 2022 року за кордоном перебувало 2,5-3 мільйона трудових мігрантів, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790729-za-kordonom-perebuvavut-majze-9-miljoniv-ukrainciv-demograf.html>

опитаних [відповіли](#), що у разі збереження небезпеки військових дій планують майбутнє (своє та своїх дітей) в Україні – решта воліла б емігрувати. Тому такі заходи були актуальними і до повномасштабної війни, але не вживалися з різних причин, в тому числі через брак ресурсів та протидію груп впливу, чи нерозуміння з боку міжнародних організацій та партнерів. Але загострення проблеми через війну збільшує шанс на вирішення застарілих питань, які стали набагато актуальнішими, а також перетворилися на предмет інтересу нових стейкхолдерів, насамперед країн, що надали прихисток українським мігрантам, і зацікавлені у їхньому добровільному поверненні на батьківщину.

Перший розділ присвячено опису та аналізу поточного стану справ з українськими мігрантами, а також їхніх запитів щодо умов для повернення. У другому описано та проаналізовано досвід низки країн, які в останні десятиліття проходили через військові дії, відповідно мали проблему з подальшим поверненням мігрантів. Третій розглядає виклики для політики повернення мігрантів у різних сценаріях закінчення бойових дій. У заключній частині обговорюються деякі специфічні проблеми України в даному питанні та надаються рекомендації щодо політики по відношенню до мігрантів, що повертатимуться.

Поточна ситуація з українськими мігрантами

Оцінки кількості українських тимчасових мігрантів за межами України та їхніх потреб

Масштаб проблеми

Станом на лютий 2024 року, за оцінками [УВКБ ООН](#) загальна кількість зареєстрованих українських воєнних мігрантів з різним статусом захисту, які перебувають за кордоном, склала **6,48 млн. осіб**. З них 6,004 млн. - перебувають у Європі, в тому числі 1,25 млн. осіб у Росії та Білорусі (добровільно або депортовані), з них у Білорусі – 40 тис. осіб. За межами Європи, переважно в США та Канаді, перебуває 475,6 тис. осіб (див. табл. 1). Ця оцінка включає українців, які подали заявку на притулок як біженці, особи з тимчасовим захистом, або інші подібні статуси.

До цих цифр слід ставитися обережно, особливо з точки зору подальших розрахунків. По-перше, дані про мігрантів у Росії та Білорусі неможливо перевірити. По-друге, існує подвійний облік. Багатьом мігрантам зі східних окупованих регіонів довелося перетнути російський кордон, оскільки вони не мали можливості врятуватися іншим шляхом. Але частина з них згодом опинилася у країнах Заходу, або на контрольованій території України. Деякі громадяни мали можливість отримати тимчасовий захист або зареєструватися як мігранти в декількох країнах, в тому числі коли йдеться про країни за межами Європи. Крім того, оцінки УВКБ ООН не враховують належним чином повернення до України чи переміщення мігрантів по Європі через особливості місцевих процедур або відсутність належних даних. ЦЕС спробували більш точно оцінити кількість українських мігрантів за кордоном, спираючись на дані прикордонних служб, і дійшли висновку, що кількість українських біженців на початок 2024 року сягає 4,9 млн осіб. Також за даними Євростату на кінець січня 2024 року, статус тимчасового захисту в країнах ЄС мали близько 4,3 млн осіб. Це на 24%-28% нижче за відповідну оцінку

ООН. На цю різницю слід зважати при побудові прогнозів кількості мігрантів, які потенційно повернуться.

Крім того, [дані](#) Державної прикордонної служби, які збігаються з даними прикордонних служб країн Європи, дають значно менші цифри. Зокрема, на вересень 2023 року було зафіксовано 22,9 млн виїздів з України з початку повномасштабного вторгнення та 20,1 млн в'їздів. Різниця становила 2,81 млн. осіб, в той час як наведена вище оцінка кількості українських воєнних мігрантів від УВКБ ООН перевищує її більше ніж втричі. Навіть якщо припустити, що прикордонні служби фіксували не всіх мігрантів у перші тижні, цього недостатньо, щоб пояснити різницю в оцінках. З цього можна припустити, що тимчасовий прихисток чи аналогічний статус отримала значна частина українців, які виїхали до лютого 2024 року з інших, переважно економічних причин. Шанси на повернення цих громадян незначні.

Соціально-демографічна структура та спосіб життя українських мігрантів

Різні опитування надають дуже схожі дані про українських тимчасових мігрантів. Якщо не вказано інше, цифри в наступних розділах наведено зі звіту [УВКБ ООН "Життя на паузі: наміри та перспективи біженців та ВПО з України, №4"](#), який містить останній детальний і послідовний огляд соціально-економічних характеристик українських мігрантів у Європі. Він базується на опитуванні 3850 домогосподарств мігрантів, проведеному в квітні-травні 2023 року. У наступному звіті «Життя на паузі, №5», який вийшов у лютому 2024 року, наразі доступний лише узагальнюючий підсумок, який лише включає демографічні та соціально-економічні дані.

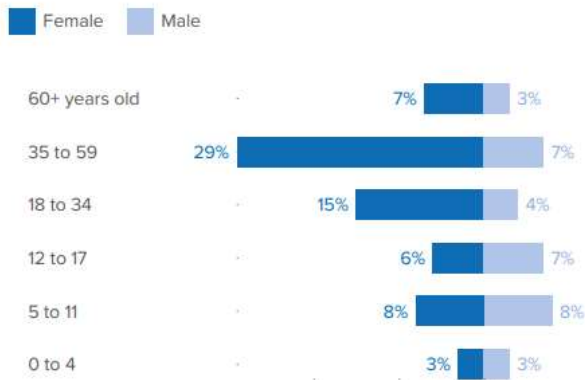
Демографічний склад домогосподарств:

Станом на липень 2023 року 80% воєнних мігрантів – жінки з дітьми (за іншими джерелами – до 88%). Частка дітей серед мігрантів становить 35%. Частка дорослих чоловіків становить 13%, переважно це особи віком 18-59 років (11%). Частка осіб обох статей віком 60+ складає 10%.

На рівні домогосподарств частка домогосподарств з принаймні однією дитиною становить 58%, тоді як домогосподарства з принаймні однією людиною похилого віку становлять 21%. Домогосподарства з одним дорослим віком 18-59 років з утриманцями (дітьми або людьми похилого віку) складають 36%. Домогосподарства з двома або більше дорослими працездатного віку з утриманцями складають ще 30% серед мігрантів. Частка домогосподарств, що складаються з однієї або кількох осіб похилого віку (60+) - становить 6%. Близько 28% домогосподарств складається з одного або кількох дорослих віком 18-59 років без утриманців. Такий склад домогосподарств мігрантів передбачає високий коефіцієнт вікової залежності ((діти + люди похилого віку / дорослі віком від 18 до 59 років)), який становить 83%. Серед мігрантів спостерігається високий рівень стосунків на відстані – 37% мігрантів зазначили, що їхня дружина та/або діти все ще живуть в Україні.

AGE AND GENDER OF HOUSEHOLD MEMBERS

Refugees

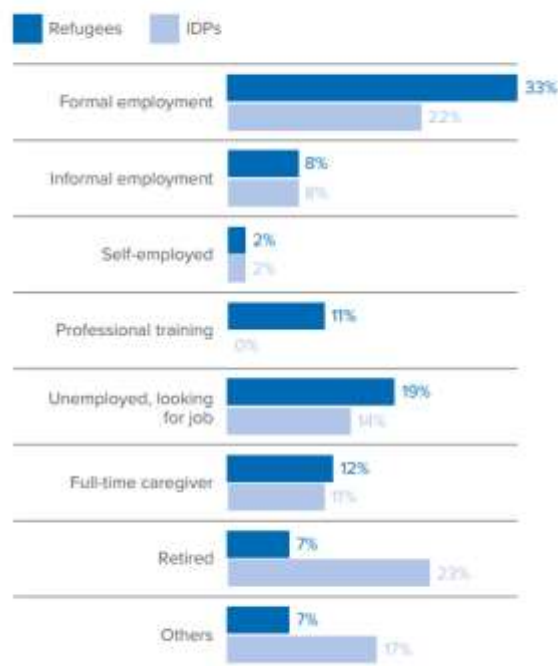

Джерело: УВКБ ООН, 2023, стор. 23

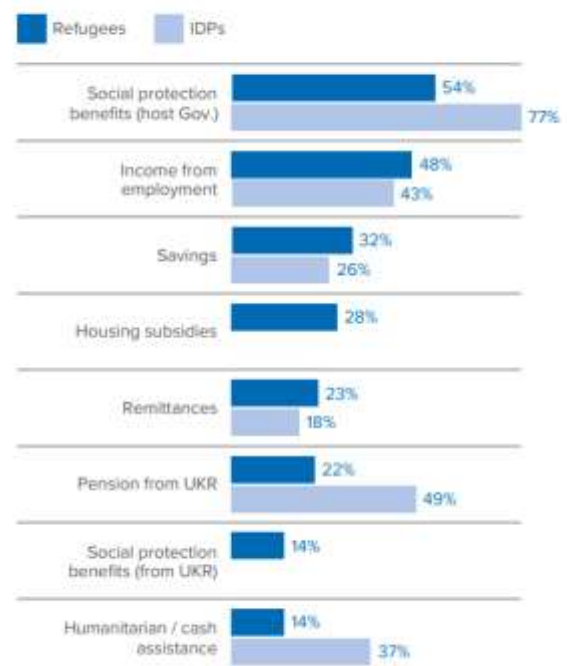
Працевлаштування і доходи:

Доходи мігрантів формуються з декількох джерел. Приблизно половина (54%) отримують соціальні виплати в країні прихистку, трохи менша частка отримує зарплату або доходи від самозайнятості. Зокрема, 43% дорослих мігрантів працюють, у тому числі 8% - неофіційно; 19% шукають роботу та 11% – навчаються. Відповідно, 26% є економічно неактивними, у тому числі 12% доглядають інших членів родини повний робочий день.

RESPONDENTS CURRENT ACTIVITY

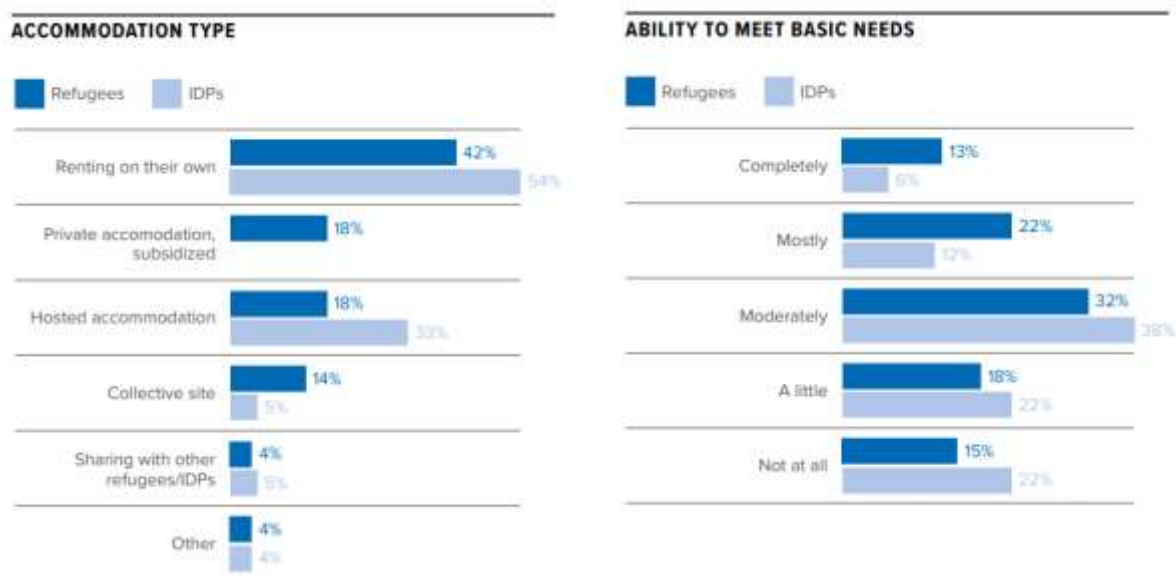
INCOME SOURCES IN LAST MONTH

Джерело: УВКБ ООН, 2023, стор. 24

Проживання:

Дані свідчать про те, що значні показники розділення сімей серед мігрантів впливають на умови їхнього життя та, можливо, на їхні наміри повернутися в Україну. Мігранти повідомляють про значні проблеми з доступом до стабільного житла та задоволення основних потреб, особливо серед тих, хто не займається економічною діяльністю. Загалом 18% мігрантів проживають разом з іншими мігрантами, можливо, через те, що у них менше контактів на місці, або немає можливості проживати окремо. 18% мігрантів приймали сім'ї або їхні друзі. 33% мігрантів повідомляють, що не можуть задовольнити елементарні потреби.

Джерело: УВКБ ООН, 2023, стор. 25

Географія:

Географічно мігранти прибули з різних регіонів України, причому 39% походили зі сходу України та 15% – з Києва, а саме регіонів з найбільшими містами, які також найбільше постраждали від війни. Решта, більше 30% походять з регіонів, які війна безпосередньо не зачепила. Серед втікачів зі сходу найбільша частка мігрантів (30%) прибула з Харківської області (30%), за нею йдуть Дніпропетровська, Донецька та Запорізька області (по 29%). 15% мігрантів прибули з півдня України (Херсонська, Миколаївська та Одеська області). Більшість мігрантів (80%) покинули свої домівки в перші місяці 2022 року, що вказує на тривалий період переміщення. Але більше половини із заходу України та приблизно третина з півдня виїхали після квітня 2022 року.

З початком повномасштабної агресії Росії більшість українців шукали притулку в сусідніх країнах. Ці країни входять до Плану реагування на мігрантів – спільного плану дій ООН з питань мігрантів та інших гуманітарних організацій, спрямованого на допомогу та підтримку українців, які вимушені були покинути свої домівки. Приблизно 45% українських мігрантів, зареєстрованих у Європі, зараз проживають у суміжних з Україною країнах. Переважна більшість мігрантів, які зараз

знаходяться в сусідніх з Україною країнах, прибули туди безпосередньо. Натомість частка мігрантів з Києва перебуває в країнах, які не межують з Україною.

На 15 лютого 2024 року найбільша кількість українських мігрантів перебуває в Німеччині та Польщі, 1.1 мільйон та 956.6 тис осіб відповідно.

Таблиця 1. Країни з найбільшою кількістю українських мігрантів, лютий 2024

Країна	Мігранти з України, зареєстровані в країні, станом на дату, в тисячах	Країна	Мігранти з України, зареєстровані в країні, станом на дату, в тисячах
Німеччина	1139,7	Молдова	116,2
Польща	956,6	Словаччина	115,9
Чехія	381,4	Ірландія	104,3
Велика Британія	253,2	Австрія	84,1
Іспанія	192,4	Румунія	78,7
Італія	168,8	Бельгія	75,1
Нідерланди	149	Франція	69,7
За межами Європи (переважно США та Канада)			475,6

Джерело: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Важливо зазначити, що Польща стала своєрідним транскордонним "мостом" для українців, транзитним пунктом перед поїздкою до інших країн. Зокрема, до Чехії виїхало 381,4 тисячі, до Словаччини – 115,9 тисячі українців. Загалом у сусідніх країнах зі статусом біженця зареєстровано 1,9 мільйона українців, а заяв за національними програмами захисту – майже 3 мільйони.

Інші європейські країни прийняли значно меншу кількість українців: Англія: 253 тисячі, Іспанія та Італія: до 200 тисяч, Нідерланди: 150 тисяч, Австрія: 85 тисяч, Бельгія: 75 тисяч, Норвегія, Франція та Швейцарія: понад 60 тисяч.

Навчання дітей:

Достовірної інформації про загальну кількість українських дітей за кордоном немає. Разом з тим відомо, що діти шкільного віку складають від 30% до 50% загальної кількості мігрантів у будь-якій приймаючій країні Європи. Розподіл дітей-мігрантів з України за країнами відображає розподіл загальної кількості українських мігрантів, за яким Польща, Німеччина та Чехія очолюють список. Велика кількість дітей також присутня в країнах, географічно віддалених, таких як Італія, Іспанія та Великобританія.

За даними [Європейської комісії](#), на 5 березня 2024 року до шкіл Європейського Союзу інтегровано 831,5 тис. дітей шкільного віку. У жовтні 2022 року цей показник становив [517,1 тис. учнів](#)⁸. Таке зростання ймовірно зумовлено як збільшенням кількості українських дітей закордоном, так і зростанням частки дітей зарахованих до місцевих шкіл. Згідно з опитуванням [ООН про наміри мігрантів](#) у серпні-вересні 2022 р. 18% батьків вважали за краще, щоб їхні діти продовжували навчатися за українською програмою, а 73% мали намір зарахувати дітей до місцевих шкіл. Проте, як засвідчило дослідження [ООН “Навчання на паузі”](#), на кінець 2022-2023 навчального року значна кількість українських дітей залишалася поза освітньою системою країн прихистку: від 10% у Чеській Республіці, до 56% - в Польщі. На цю ситуацію впливають як вподобання українців чи труднощі з місцевою мовою, особливо серед дітей-підлітків, так і вимоги до відвідування місцевих навчальних закладів, які відрізняються від країни до країни.

Існують розрізнені свідчення^{9,10,11} про те, що велика кількість дітей-мігрантів з України навчаються за українською програмою, використовуючи інструменти онлайн або дистанційного навчання. Крім того, деякі діти-мігранти навчаються за українською програмою в неформальних умовах, часто з вчителями-мігрантами з України.

Загалом, соціально-економічне становище українських мігрантів характеризується різними проблемами, зокрема труднощами з працевлаштуванням, проживанням, нестабільністю доходів та розлученням із родиною.

Економічний вплив міграції

У мирний час міграція була добровільною, переважно з економічних мотивів, та значною, якщо не більшою, мірою тимчасовою («маятниковою»).

З одного боку, вона зменшувала пропозицію робочої сили всередині України. Це сприяло зменшенню безробіття та тіньової зайнятості, а також збільшенню зарплат, але, ймовірно, стримувало зростання ВВП через зменшення робочої сили (див. Рис. 1 та 2). Зменшення безробіття, однак, наразилося на фактор епідемії COVID-19, тому виявити чіткий тренд в цьому разі неможливо. Однак збільшення трудової міграції напевне сприяло зменшенню тіньової зайнятості, яка скоротилася майже на 1 млн. осіб, або майже на 23% від 2016 р., першого року, за який є доступні дані.

8

<https://www.facebook.com/Education.Ombudsman.Sergii.Gorbachov/posts/pfbid029fs2srpgaGMWKYVv1E14L5XFYur42djSDiPRYDuSvx2pARJhkLFSeTpBaQE6BwH8l>

⁹ <https://eo.gov.ua/chym-zakordonni-shkoly-vidrizniaiutsia-vid-ukrainskykh-rezultaty-opytuvannia-batkiv-chyi-dity-znakhodiatsia-za-kordonom/2022/08/23/>

¹⁰ <https://data.unhcr.org/en/documents/download/95767>, стор.13-14

¹¹ <https://www.rbc.ua/rus/news/uroki-emigratsiyi-k-shkolyari-ukrayini-zvikayut-1682600186.html>

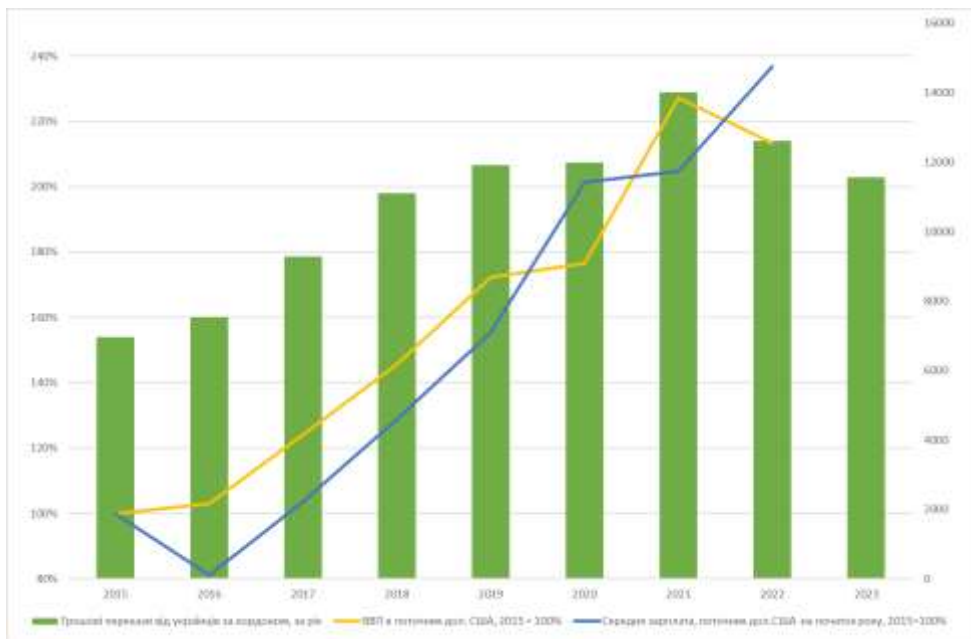

Рисунок 1. ВВП на душу населення і середні зарплати у поточних доларах США по відношенню до 2015 р. (графіки), та грошові перекази з-за кордону у мільйонах поточних доларів США (діаграма).

Дані: Сайт minfin.com.ua (медіа), Світовий Банк.

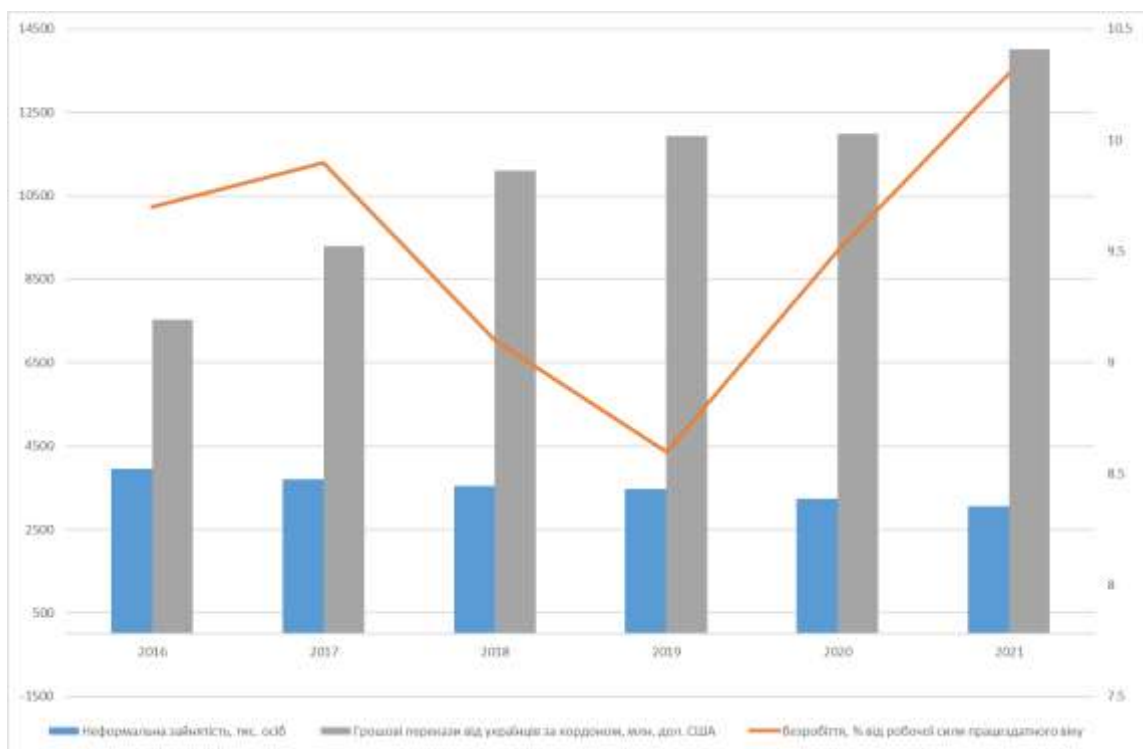

Рисунок 2. Кількість неформально зайнятого населення та грошові перекази з-за кордону у мільйонах поточних доларів США (діаграми) і рівень безробіття за методикою МОТ, у відсотках від робочої сили працездатного віку (графік).

Дані: Сайт minfin.com.ua (медіа), ДержКомСтат

Надходження від трудових мігрантів за оцінкою [НБУ](#) склали на піку, у 2021 р., більше 14 млрд. дол. США (в тому числі через неофіційні канали). Для порівняння, експорт товарів склав більше 68 млрд. дол., а його найбільша стаття продукція рослинництва – 15.5 млрд. дол. Цей внесок в економіку можна умовно порівняти із внеском, який могла б зробити відповідна кількість працівників, самозайнятих та ФОП, якби вони працювали в Україні і виробляли середній по країні обсяг доданої цінності кожен. Цей обсяг на 2021 р. становив приблизно 12.8 тис. дол. на одного зайнятого – більш ніж вдвічі вищий за середню зарплату. Тобто, надходження від мігрантів могли б перевищувати їхній потенційний економічний внесок на батьківщині, якщо б таких мігрантів було 1.1 мільйони чи менше – а їх за усіма оцінками було у кілька разів більше. Тому економіка України виграла б (могла би бути на 10-15% більшою), якби у країні були створені сприятливіші умови для створення доданої цінності, насамперед через кращий підприємницький клімат, а також для забезпечення привабливості роботи на батьківщині, насамперед через виплати вищих зарплат – для чого потрібно зменшення податкового навантаження на такі виплати.

Однак, як видно з діаграми на Рис. 1, обсяги надходжень стали скорочуватися у 2022 р. – до 12 621 млн. дол., і надалі у 2023 – до 11 568 млн. дол., попри значне зростання кількості мігрантів. Це частково пов'язане з поверненням частини трудових мігрантів (близько 400 тис., з яких 75-80% становлять чоловіки)¹², але цей фактор міг працювати тільки у 2022 р. Другий фактор – це, ймовірно, переїзд сімей до своїх годувальників-заробітчанин під виглядом мігрантів від війни, тобто з можливістю отримання пільг та допомоги. В такому разі перекази в Україну припиняються. Ймовірно, висока частка мігрантів з західних областей України пояснюється саме таким явищем. Шанси на повернення цієї частини мігрантів невисокі.

Міграція, як добровільна (трудова), так і вимушена, через війну, суттєво підірвала людський капітал України. Як видно з наведених вище даних УВКБ ООН, 55% мігрантів складають люди від 18 до 59 років, решта, здебільшого – діти та підлітки, тільки 10% складають представники старшого покоління 60+. Близько 70% опитаних [ЦЕС у листопаді 2022 року](#) мігрантів мали вищу або незакінчену вищу освіту, при тому, що в середньому таку освіту мають 29,1% українців у віці від 25 років. За даними [УВКБ ООН](#) ця частка становила 62%. Оскільки молодші повнолітні мігранти (респонденти) не могли мати вищу освіту за віком, то насправді частка мігрантів з вищою освітою серед порівняної категорії 25+ є ще вищою. Частку людей працездатного віку з вищою освітою, що полишили Україну визначити за цими даними важко, оскільки невідома загальна кількість мігрантів, а також через непорівнюваність даних, означену вище.

Ще важче оцінити, яка частина з цих фахівців буде готова повернутися в Україну по закінченні війни. З одного боку, люди з вищою освітою частіше володіють іноземними мовами, або легше можуть ними оволодіти; також вони є більш активними у пошуку роботи і потенційно можуть сподіватися на вищі зарплати, чи вже отримувати їх, а також працювати віддалено. Це сприятиме їхньому закріпленню у країнах прихистку. З іншого боку, їхні дипломи не завжди визнаються на Заході, та й фактична кваліфікація, набута в Україні, не завжди відповідає тамтешнім стандартам і потребам роботодавців. Ще до 2022 року значний відсоток

¹² За повідомленням Державної прикордонної служби [Із початку війни майже 400 тис. громадян повернулися до України, більшість із них чоловіки - Держприкордонслужба \(interfax.com.ua\)](#)

з трудових мігрантів, працювали на посадах, які не відповідали їхній спеціальності¹³. Зараз за оцінкою [ЦЕС таких 51%](#). Такі фахівці можуть бути більш налаштовані на повернення в Україну. Але через самовідбір їхня фактична середня продуктивність напевне виявиться нижчою, ніж у тих, що знайшли чи знайдуть собі місце за кордоном і вирішать там залишитися. Тому негативний вплив на людський капітал ймовірно буде мати місце навіть у разі повернення більшості мігрантів.

Проте, є інша, можливо більша, небезпека: втеча мізків у мирний час. У разі закінчення війни за неоптимальним сценарієм (із збереженням загрози поновлення бойових дій, див. далі), Україну можуть полишити до 118 тис. тільки фахівців ІТ-галузі¹⁴, тобто приблизно половина з усіх що залишилися після від'їзду мігрантів. Їх виштовхуватимуть такі фактори, як ризик відновлення конфлікту (із заборонаю виїзду для чоловіків призовного віку), можливе погіршення економічних умов (наприклад, таке, що передбачено Національною стратегією доходів, ухваленою КабМіном), а також згортання євтоінтеграції, якщо таке відбудеться. Наразі невідомо щодо подібних досліджень інших креативних галузей, але можна реалістично припустити, що втрати будуть одного порядку, тим більше, що це відповідає загальним тенденціям серед опитаних громадян України.

Таким чином, у разі збереження небезпеки, необхідності постійної військової мобілізації, та погіршення економічних умов для виробників інтелектуальних послуг, країна ймовірно втратить перспективу швидкого та стійкого економічного зростання, яка пов'язана саме з розвитком постіндустріальних галузей. У реаліях 21 сторіччя це означатиме закріплення економічного відставання України від розвинутих країн без перспектив його подолання.

Міграційні процеси та умови повернення в Україну

Більшість мігрантів, які залишаються за кордоном, виїхали в лютому-березні 2022 року. Не зважаючи на повернення значної частки виїхавших, кількість мігрантів повільно зростає. Так, за оцінкою [ЦЕС](#), станом на кінець червня 2023 року за кордоном через війну перебувало 5,6–6,7 млн українців. Це на 0,3–0,5 млн більше, ніж на кінець 2022 року, коли кількість українських мігрантів було оцінено в 5,3–6,2 млн осіб. Аналогічну тенденцію фіксують і [опитування ООН](#).

Численні дослідження настроїв українців, які вимушені були виїхати в Європу внаслідок війни в Україні, свідчать, що більшість українців демонструють наміри повернутися до України. Так, зокрема у вищезгаданому дослідженні [ЦЕС](#), спираючись на опитування info Sapiens, станом на листопад 2022 року 74% опитаних планували повернути, в той час як 10% - не планували. У наступній хвилі в квітні 2023 року ці частки змінилися на 63% та 18% відповідно. Згідно з [дослідженням 4Service](#) у квітні 2023 року планували повернутися додому 72% опитаних (на 12% менше ніж у червні 2022 року). Водночас 16% мали намір залишитися проживати за кордоном. У аналітичній записці [Сологуб \(2024\)](#), яка спирається на дані Factum Group за липень-серпень 2023, планували повернутися 64% опитаних, а залишитися за кордоном – 13%. Аналогічні дані наведено в опитуванні [Опори](#) за квітень 2023: 67% мігрантів хотіли би повернутися в Україну, тоді як 18% не планують цього робити.

¹³ За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень [у 2017 році лише третина мігрантів працювали за професією](#).

¹⁴ [Скільки айтшників хочуть виїхати з України після відкриття кордонів — Forbes.ua](#)

З найостаннішого [опитування УВБК ООН](#), у грудні-січні 2024 року планували повернутися в Україну 65% респондентів (на 12% менше ніж за рік до того), в той час як бажання не повертатися засвідчили 11% опитаних (зростання на 6% до минулорічного показника). Слід розуміти, що зростання частки мігрантів, які не бажають повернутися, відбувається не лише через зміну настроїв мігрантів. До цього також додається і те, що частина тих, хто планував повернутися, здійснили свої плани.

На рішення про повернення в першу чергу впливають фактори «тяжіння» (pull factors), основним з яких виступає безпекова ситуація. Якщо війна триватиме ще достатньо довгий час (а 39% респондентів вважають, що [війна не закінчиться ще рік та більше](#), в тому числі 52% серед молоді), українські мігранти ще більше адаптуються до нового життя за кордоном і ймовірність, що вони можуть залишитись у країні перебування, зростає.

[Сологуб \(2024\)](#) наводить цікаві результати декількох регресійних моделей, які дозволяють врахувати кореляцію між різними факторами. Для нашого аналізу цікавим є порівняння тих, хто у липні-серпні 2023 року вже повернувся та тих, хто перебували за кордоном, але висловлювали наміри повернутися (таблиця 2).

Таблиця 2. Аналіз факторів повернення для українських мігрантів.

Модель 1: Мігранти, які повернулися і перебувають в Україні, порівняно з тими, хто перебуває за кордоном	Модель 2: Мігранти, які перебувають за кордоном та планують повернутися, порівняно з тими, хто перебуває за кордоном та не планує повернутися
<p>Демографічні фактори:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (+) незаміжні/неодружені особи, • (-) емігрували разом із чоловіком / дружиною. 	<p>Демографічні фактори:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (-) планували емігрувати ще до війни; • (-) виїхали у лютому-березні 2022 року; • (-) особи зі статусом біженця; • (-) не навідувалися в Україну з лютого 2022 року.
<p>Фактори тяжіння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (+) туга за родиною та домом; • (+) бажання, щоб діти навчалися в Україні; • (+) кращі можливості працевлаштування в Україні • (+) наявність в Україні нерухомості. • (+) інформація від українського уряду 	<p>Фактори тяжіння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (+) поліпшення ситуації з безпекою; • (+) туга за родиною та домом; • (+) бажання, щоб діти навчалися в Україні; • (+) кращі можливості працевлаштування в Україні; • (+) бажання брати участь у відновленні України

<p>Фактори виштовхування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (+) матеріальні труднощі за кордоном. 	<p>Фактори виштовхування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (-) вищий рівень життя за кордоном
---	--

Джерело: Сологуб (2024).

Згідно ще одного [опитування](#) - Info Sapiens - отримано такі відповіді на питання: «Які з цих факторів можуть стимулювати Вас повернутися в Україну?», % від загальної кількості респондентів:

- **Остаточне закінчення війни – 51,2%**
- **Відсутність бойових дій або повітряних ударів на території проживання – 34,1%**
- **Гідно оплачувана робота в Україні – 28,3%**
- **Вищий рівень життя в Україні – 20,7%**
- **Відновлення інфраструктури у моєму регіоні – 17,7%**
- **Закінчення дії тимчасового прихистку – 17,4%**

Згідно з опитуванням УВКБ ООН у справах мігрантів на початку 2024 року більшість назвали безпеку ситуацію в Україні основним фактором, що перешкоджає їхньому поверненню, а також брак фінансових ресурсів і відсутність житла. Водночас 55% тих мігрантів, які повернулися з-за кордону в Україну, сказали, що можливостей для працевлаштування виявилось менше, ніж вони очікували.

Близько 59% мігрантів зазначили, що можуть бути змушені повернутися в Україну, якщо стикатимуться з проблемами в приймаючих країнах, переважно пов'язаними з можливостями працевлаштування і правовим статусом.

Надзвичайно велике значення і мігранти за кордоном, і переселенці в Україні надають умовам життя: наявності роботи у місці, яке до війни було їхнім домом, а також стабільності водопостачання, електрики, базових послуг. 74% опитаних зазначили, що це є необхідною умовою для їх повернення.

Серед інших факторів різні дослідники наводять географічні фактори. Зокрема, мігранти, які перебувають в країнах, що межують з Україною, частіше планують повернутися. Наприклад, мігранти в Німеччині – найчисельніша група в Європі, є найменш схильними до повернення. Проте слід пам'ятати, що цей результат може бути наслідком кореляції з іншими факторами, як-то: вищий рівень життя завдяки більш щедрим соціальним виплатам у країні перебування, або більшою часткою респондентів, які втратили житло і роботу в Україні.

Таким чином, для повернення необхідним є наявність сприятливих умов для забезпечення базових потреб. в перше чергу це безпека. Важливим також стоїть розв'язання житлового питання, деяким людям просто немає куди повертатися. Ще одним моментом, що впливає на повернення українських емігрантів виступає можливість працевлаштування: багато хто втратив свою роботу.

Крім того, важливо не ігнорувати роль емоційних факторів. У глибоких інтерв'ю можна часто почути, що рішення повертатися було спонтанним, або спричинено тугою за рідним домом.

Разом із тим, слід зважати на певний суспільний тиск, пов'язаний із соціально важливими питаннями. Респонденти можуть надавати відповідь, яка на їхній погляд, є найбільш суспільно прийнятною і необов'язково відповідає їхнім справжнім планам. Це означає, що частина тих, хто повернеться, може бути на 30-50% менше від тієї, яку називають зараз.

Світовий досвід

Ірак

Протягом десятиліть конфлікту та масового насильства в Іраку, включаючи Другу війну в Перській затоці (2003 р.), міжконфесійну війну (2003-2011 рр.) та військову кампанію проти Ісламської держави і ash-Sham (ІДІЛ) в період 2013-2017 рр., мільйони іракців були переміщені. Міграція з Іраку характеризується декількома хвилями мігрантів. Після 2003 року громадяни Іраку переважно мігрували до сусідніх країн (Йорданія, Сирія, Ліван та Іран). Згодом іракські мігранти опанували Туреччину та окремі країни за межами регіону (США, Канада та Австралія, Німеччина, Греція та Фінляндія).

Повернення мігрантів до Іраку слід розглядати насамперед в контексті дуже складної та хаотичної картини руху населення в регіоні. Протягом цих періодів міграція нерідко використовувалася як спонтанна стратегія для подолання політичної та економічної нестабільності, відсутності безпеки, роботи, рівності та соціальної справедливості в Іраку. Інші мігрували за кордон з медичних, ділових, особистих або сімейних причин.

За наявними даними (станом на кінець 2023 року)¹⁵:

- приблизно 5 млн іракців повернулися, вони живуть у поганих життєвих умовах і потребують допомоги та підтримки для задоволення основних життєвих потреб. Водночас кількість мігрантів та шукачів притулку з Іраку сягає 2,1 млн осіб¹⁶. Проте їх точну кількість важко встановити, оскільки не всі вони повертаються офіційними шляхами, зокрема через програми сприяння добровільному поверненню, а досить значна частина повернень має ознаки так званої циклічної міграції (щоб провідати родичів, продати активи, отримати виплати або пенсії та оцінити ситуацію).

Важливий контекст. Після закінчення конфлікту проти ІДІЛ багато іракців вирішили повернутися добровільно. Серед тих, хто емігрував як шукачі притулку, значна кількість осіб не отримали статус біженця, який дозволяє їм залишатися в країні перебування. Тому вони були змушені повернутися до Іраку;

- 1,14 млн іракців продовжують бути внутрішньо переміщеними особами - 175 тис ВПО живуть у 25 таборах у Курдистанському регіоні Іраку, а понад 939 тис ВПО живуть у містах (90% переселенців не можуть повернутися додому понад 3 роки, а 70% перебувають у статусі ВПО більше 5 років). Значні масштаби внутрішнього переміщення виступають важливим стримуючим фактором для повернення;

¹⁵ <https://www.unrefugees.org/emergencies/iraq/>,
<https://reporting.unhcr.org/operational/operations/iraq>

<https://reporting.unhcr.org/operational/situations/iraq-situation>,

¹⁶ UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division - International Migrant Stock 2020

- ситуація також ускладнюється тим, що:
 - в Іраку проживають 260 тис сирійських мігрантів (86% з них проживають у містах, а решта - у 9 таборах для мігрантів та одному транзитному центрі). Війна в Сирії примусила повернутися на батьківщину тисячі іракських мігрантів (у 2013 році лише за рік таких було понад 50 тисяч);
 - від 250 000 до 1 мільйона іракців в країні зникли безвісти¹⁷.

Протягом 2019 та 2020 років Ірак (у співпраці з ООН) завершив оцінку індикатора управління міграцією (MGI) та створив Національний міграційний профіль (NMP), які стали основою Національної міграційної стратегії (НМС). Головними досягненнями стали¹⁸:

- урядові заходи зі сприяння гідному поверненню та реінтеграції іракців за кордоном (у посольствах відкривались офіси підтримки, працівники посольства супроводжували складні випадки повернення – відсутність документів, відхилення прохань про надання притулку та інше);
- створення громадських рад у Туреччині, Ірані та інших країнах, де проживає велика кількість іракців, для координації та полегшення процесів повернення;
- особи, що поверталися, мали можливість отримати посвідчення особи та посвідки на проживання, а також проходження курсів професійної підготовки відповідно до їхньої кваліфікації, навичок та вподобань, щоб полегшити їхню реінтеграцію після повернення;
- Угода про партнерство та співпрацю між ЄС та Іраком передбачала розширення діалогу щодо активізації добровільного повернення мігрантів. Досі діє так звана реінтеграційна допомога (від ООН та ЄС¹⁹) - бюджет реінтеграції складає максимум 1 800 євро для дорослого та 2 800 євро - для дітей. Готівкою надається лише 300 євро (під час вильоту з аеропорту). Решту можна використати на започаткування бізнесу, освіту або проживання в Іраку.

Наприкінці 2021 року, після проведення успішних демократичних виборів, уряд Іраку оприлюднив Національний план із внутрішнього переміщення та у партнерстві з ООН розпочав Рамкову програму співпраці з ООН у галузі сталого розвитку (UNDSCF)²⁰. Головним чином уряд Іраку протягом останніх кількох років працював над закриттям офіційних таборів, намагаючись заохотити переміщених осіб повернутися додому (наразі остаточний термін закриття таборів та добровільного повернення всіх ВПО - 30 червня 2024 року)²¹.

Це змусило багатьох мігрантів критикувати владу, яка зосередилась переважно на закритті таборів, замість більш ретельного забезпечення відповідних умов та підготовки інфраструктури для повернення. Серед останніх ініціатив уряду Іраку, прийнятих 30.01.2024 року на засіданні Вищого комітету допомоги та підтримки

¹⁷ <https://www.icmp.int/?resources=iraq-program-factsheet>

¹⁸ https://migrationnetwork.un.org/sites/g/files/tmzbdl416/files/docs/gcm_voluntary_national_report_-_iraq_.en.pdf

¹⁹ <https://iom-nederland.nl/en/voluntary-return/what-is-reintegration-assistance>

²⁰ <https://reliefweb.int/report/iraq/humanitarian-implementation-plan-hip-iraq-echoirqbud202491000-year-2024-version-1-18122023>

²¹ <https://www.returnmigration.eu/gapsblog/a-looming-threat-of-forced-repatriation>

переміщених осіб, схвалено ряд рекомендацій щодо підтримки мігрантів, які повертаються на свої території, а саме²²:

- збільшення разової фінансової допомоги репатріантам;
- запуск спеціальних програм для їх працевлаштування;
- виділення 2% асигнувань Міністерства освіти та інших міністерств і губернаторств на побудову малоповерхових будинків для репатріантів;
- виплата компенсації за втрачене житло;
- виплата компенсації постраждалим відповідно до Закону № 20 від 2009 року²³.

Серед цифрових послуг уряду почала діяти система компенсацій особам, які постраждали від воєнних дій і наслідків терору²⁴. Також у вересні минулого року було анонсовано розробку національного плану скорочення нелегальної імміграції²⁵.

Проте, мігранти продовжують стикатися зі значними перешкодами на шляху повернення²⁶. А ті, хто вже повернувся, стикаються з низьким рівнем доступу до базових благ (погані житлові умови, відсутність електроенергії та води), пошуками стабільного джерела доходів (нерегулярна/випадкова праця), юридичними проблемами, головним чином через відсутність діючих цивільних документів, що перешкоджає їхній можливості отримати державні послуги (освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення) та відсутністю законних прав володіння житлом (проблема виселення мігрантів та багаторазова зміна місць проживання), а також етнічною та релігійною напругою та ризиками небезпеки (злочинність, торгівля людьми). До того ж, темпи нових повернень останнім часом значно сповільнилися, а певна частина мігрантів розглядає можливість повторного виїзду.

Руанда

Населення країни ще від доколоніальних часів було розділене на дві етнічні групи – тутсі та хуту. Політична криза, що почалася в кінці 1980-х років поступово трансформувалася у відкриту громадянську етнічну війну 1990-1994 рр. У квітні 1994 року було збито літак президента Руанди Жювеналя Габіарімана, лідера політичного руху на чолі з хуту. Це стало каталізатором для початку масових вбивств. Активісти хуту і президентська гвардія почали вбивати опозиційних політиків і лідерів тутсі, звинувативши їх у вбивстві президента. Місцеві ЗМІ активно використовували мову ненависті та закликали громадян вбивати тутсі, а озброєні угруповання масово страчували їх по всій країні. За 100 днів терору, за наявними оцінками, загинуло від 800 тисяч до 1 мільйона тутсі та поміркованих хуту, що складало на той час біля 20% населення країни. В липні 1994 року повстанці тутсі завдали поразки режиму хуту, і геноцид закінчився, але від 1,2 до 1,7 мільйонів хуту - деякі з них брали участь у геноциді і боялися відплати - втекли до сусідніх країн

²² <https://www.cabinet.iq/ar/category/R080@rPEuuhsGuB/R080@rPEuuhsGuB>

²³ https://www.cabinet.iq/ar/category/elcDjatun72_JLB/elcDjatun72_JLB

²⁴ <https://ur.gov.iq/index/show-eservice/10031/21/org>

²⁵ <https://www.cabinet.iq/ar/category/k6VbAjzvlshxo02/k6VbAjzvlshxo02>

²⁶ <https://reliefweb.int/report/iraq/progress-toward-durable-solutions-iraq-salah-al-din-december-2023>

(Заїр (Конго), Бурунді, Танзанію та Уганду). Водночас приблизно 1 мільйон руандійців були внутрішньо переміщеними особами.

Зміна влади переконала близько 800 000 мігрантів тутсі, що давно перебували за кордоном, повернутися на батьківщину протягом 1994-96 років. Ще 1,3 мільйона хуту вимушено повернулися в країну наприкінці 1996 року за суперечливих обставин, спричинених громадянською війною в Конго і вигнання з Танзанії. 200 000 мігрантів хуту повернулися до Руанди протягом 1997 року. Понад 30 000 додаткових мігрантів хуту поступово репатріювалися протягом 1998-99 років²⁷.

Загалом, за даними Уряду Руанди²⁸, з 1994 року понад 3,5 мільйона руандійських мігрантів повернулися додому та успішно реінтегрувалися в країні (УВКБ ООН - після геноциду 1994 року повернулися 3.449,6 тисяч особи). У середині 90-х минулого віку наріжним каменем реінтеграції була програма створення невеликих сіл (де проживає близько ста сімей), де репатріанти, які потребували землю та житло, отримували необхідне. Ця амбітна програма - відома під назвою «imidugudu» - призвела до тектонічного перегрупування сільського населення країни. Через 4 роки після початку програми (до кінця 1998 року) за сприяння ООН і міжнародних неурядових організацій у 250 громадах було побудовано 85 000 будинків²⁹.

З 2009 року Руанда реалізувала Стратегію комплексних рішень (CSS) для мігрантів. З 2010 року Міністерство боротьби зі стихійними лихами та у справах мігрантів реалізує проект «Покращення соціально-економічних можливостей для репатріантів Руанди та інших уразливих груп», а також ряд інших ініціатив Уряду³⁰:

- програма «Прийди і подивися, піди і розкажи» (руандійців, які тривалий час проживали за межами країни, заохочують і допомагають відвідати та побачити на власні очі чим живе їх батьківщина);
- щорічний День Руанди (відзначається в країнах з великою кількістю руандійців, які отримують можливість поспілкуватися з співвітчизниками, включно з урядовцями, які цілеспрямовано подорожують туди з цією метою);
- заохочення потенційним біженцям, які повертаються, зокрема через безкоштовне медичне страхування протягом року, безкоштовне харчування протягом трьох місяців і цільові грошові субсидії.

У лютому 2018 року уряд Руанди офіційно приєднався до Комплексної системи реагування на мігрантів (CRRF), була розпочата, в партнерстві з ООН, програма «Стижке повернення та реінтеграція репатріантів з Руанди», забезпечивши таким чином сприятливе середовище для повернення мігрантів (право на роботу, відкриті кордони, доступ до довгострокових рішень на кшталт переселення та місцевої інтеграції, надання первинної меддопомоги та наступне включення до національної системи медичного страхування, працюють алгоритми забезпечення продуктами харчування дітей віком до 5 років та інших соціально незахищених верств населення)³¹.

²⁷ <https://reliefweb.int/report/burundi/uscr-country-report-rwanda-statistics-refugees-and-other-uprooted-people-jun-2001>

²⁸ <https://www.minema.gov.rw/news-detail/more-rwandans-have-voluntarily-returned-from-the-drc>

²⁹ Hillhorst, Dorethea; Leeuwen, Mathijs (2000), "Emergency and Development: the Case of Imidugudu, Villagization in Rwanda"

³⁰ <https://www.theeastafrican.co.ke/tea/oped/comment/controversy-on-return-of-rwanda-refugees-is-unnecessary--1382020>

³¹ <https://migrants-refugees.va/country-profile/rwanda/>

За останні п'ять років Руанда прийняла 15.643 особи, які повернулися переважно з Конго, і уряди обох країн спільно працювали над безпечним поверненням мігрантів в тісній співпраці з офісами УВКБ ООН. Останні керують двома транзитними центрами, де репатріанти отримують тимчасовий притулок та медичні послуги, а також перед тим, як переїхати до свого місця походження, мають доступ до багаточислової грошової допомоги³² (репатріанти зазвичай залишалися на декілька днів в транзитних центрах, перш ніж поїхати до своїх рідних регіонів на орендованих УВКБ ООН автобусах або поїхати додому самостійно, використовуючи надані їм кошти, також за програмою репатріанту надається 30-денний продовольчий пайок, поліетиленову плівку для притулку, каністри з водою, мило та інші непродовольчі товари).

Умови для реінтеграції та реконструкції в Руанді залишаються неоднозначними. Хоча на більшій частині країни панував мир, етнічна та політична напруженість зберігалася. Репатріанти стикаються з труднощами у своїй реінтеграції з огляду на тривалість їхнього перебування у вигнанні. Основні базові потреби включають житло, освіту для дітей, послуги з охорони здоров'я та можливості для отримання доходу.

Важливою особливістю є те, що майже три десятиліття Руанда приймає мігрантів з інших країн. Станом на жовтень 2023 року в УВКБ ООН зареєстровано понад 135 тис мігрантів та шукачів притулку. Переважно вони походять з Конго і Бурунді. Із загальної кількості мігрантів 91 відсоток проживає в п'яти таборах для мігрантів³³. Але ситуація не є простою з огляду на те, що у минулому році Верховний суд Британії постановив, що Руанда не є безпечною країною, куди можна відправляти мігрантів: «видворення позивачів до Руанди нарадить їх на реальний ризик жорстокого поводження», оскільки вони можуть бути відправлені назад до рідних країн, з яких вони втекли³⁴.

Ангола

Країна отримала незалежність від Португалії в 1975 році в умовах тривалого жорстокого конфлікту. Після здобуття незалежності країна поринула в громадянську війну, яка тривала майже 30 років (з 1975 по 2002 рр.) та мала кілька фаз інтенсивних боїв та відносного миру. Війна вели три визвольні рухи (головним чином MPLA та UNITA, а також FLNA), кожен з яких мав різну політичну та етнічну приналежність. MPLA здобула перемогу в 2002 році. При цьому на момент завершення громадянської війни, яка тривала 27 років, було вбито більше 500.000 чоловік, а кількість переміщених осіб та мігрантів становила 4 млн осіб – третину населення країни. Війна повністю зруйнувала економіку та інфраструктуру Анголи, а її система державного управління та економіка були майже повністю знищені.

Після мирної угоди у квітні 2002 року, уряд Анголи, УВКБ ООН і дві країни, які прийняли більшість ангольських мігрантів (Замбія та ДР Конго), підписали річні тристоронні угоди щодо репатріації мігрантів. Що стосується ВПО, Ангола була чи не єдиною державою у світі на той час, яка включила Керівні принципи щодо

³² <https://reporting.unhcr.org/rwanda-returnees-20>

³³ <https://data.unhcr.org/en/country/rwa>

³⁴ <https://apnews.com/article/uk-rwanda-plan-migrants-court-ruling-explainer-785e4f9973d378b0d1548170cdbc4e98>

внутрішнього переміщення 1998 року до національного законодавства³⁵ (з квітня 2001 року). Незважаючи на це, за наявними даними, біля 50% від всіх ВПО та близько 25% мігрантів не дочекалися офіційного процесу репатріації та повернулися до місць колишнього проживання без жодної підтримки та допомоги (таку швидкість і масштаб повернення мігрантів вважають доволі унікальними)³⁶. На кінець 2007 року близько 465.000 ангольських мігрантів повернулися.

Через сім років після укладення мирних угод (в жовтні 2009 року), хоча переважна більшість мігрантів уже повернулася, Уряд під егідою УВКБ ООН розробив та прийняв Стратегію комплексних рішень для мігрантів (CSS). Вона набула чинності в 2010 році. Продовжила працювати під егідою Міжнародної організації з міграції ООН (далі - МОМ) програма з добровільної репатріації ангольських мігрантів, яку кілька разів припиняли через брак коштів, напруженість та інші матеріально-технічні проблеми. Так, в рамках Програми до кінця 2004 року 94.000 мігрантів репатріювались до Анголи. У 2005 році ООН здійснило репатріацію приблизно 53.000 мігрантів у табори та поселення в ДР Конго, Замбії та Намібії.

МОМ допомагала уряду Анголи та продовжує це робити в боротьбі з торгівлею людьми та надає необхідну підтримку її жертвам; підтримує у вирішенні проблеми змішаних міграційних потоків шляхом підвищення його здатності виявляти та допомагати вразливим мігрантам, а також сприяти активному залученню діаспори до підтримки політиці повернення. Своєю чергою УВКБ ООН допомагає з реєстрацією та оформленням документів шукачам притулку, надає гуманітарну допомогу біженцям, виступає за інтеграцію мігрантів та надає підтримку уряду в розробці політики та законодавства, які відповідають глобальним зобов'язанням щодо мігрантів.

Після прибуття до Анголи особи, які повертаються, розміщувалися в 9 транзитних центрах прийому та транзиту, побудованих в основних районах повернення Міністерством соціального забезпечення та реінтеграції Анголи (MINARS)³⁷. Уряд Анголи забезпечував репатріантів наборами для соціальної реінтеграції, продовольчими пайками, будівельними інструментами, пластиковою плівкою, ковдрами, а також встановленням наметів для тимчасового притулку та пошук місць розміщення мігрантів. Загалом, за даними УВКБ ООН з 2003 року по 2015 рік в країну повернулося понад 523 000 ангольських мігрантів³⁸.

Також, у 2015 році уряд Анголи ухвалив новий закон про мігрантів і надання притулку (Закон 10/15), який зобов'язав державу фінансувати та забезпечувати центри прийому мігрантів. Однак досі ця норма майже не реалізована і багато мігрантів не мають доступу до документів (або їм важко їх отримати)³⁹. У 2018 році було створено Національну раду у справах мігрантів (CNR), активними учасниками якої виступають УВКБ ООН та МОМ.

Загалом, слід зазначити, що приклад Анголи є дуже нетиповим з огляду на те, що мігранти швидко і спонтанно репатріювались, здебільшого нехтуючи програмою

³⁵ <https://www.refworld.org/legal/decreees/natlegbod/2001/en/120950>

³⁶ <https://documents1.worldbank.org/curated/en/542611468188337350/pdf/99618-WP-PUBLIC-Box393206B-Sustainable-Refugee-Return-15Sept-WEB-PUBLIC.pdf>

³⁷ <https://www.iom.int/news/iom-resumes-voluntary-repatriation-angolan-refugees>

³⁸ <https://data.unhcr.org/en/documents/details/101122> (травень 2023)

³⁹ <https://migrants-refugees.va/country-profile/angola/>

репатріації та фактично не маючи підтримки свого Уряду та міжнародних організацій для реінтеграції. Причини такого явища слід шукати у місцевої історії, соціально-економічних та культурних обставинах, які зумовлюють вигнання та повернення.

Країни колишньої Югославії (Боснія і Герцеговина, Косово)

Ситуація у колишній Югославії нагадує українську в тому, що навіть в мирний час значна кількість її населення мігрувала до сусідніх країн ЄС у якості заробітчан, здебільшого тимчасово. Війни, що спалахнули в процесі розпаду Югославії, спричинили потоки мігрантів, які втікали від бойових дій та етнічних чисток, якими супроводжувалися деякі з цих війн. Найбільше це стосується Боснії і Герцеговини (БіГ), де міжетнічна війна з втручанням сусідніх країн (Сербії та Хорватії) тривала з 1992 по 1995 роки, та Косово, яке стало полем етнічних чисток наприкінці 1990-х, але отримало незалежність від Сербії в результаті її капітуляції у 1999 р. У Хорватії більша частина мігрантів утворилася в результаті операції «Буря», коли хорватська армія знищила так звану «Сербську крАїну», при цьому кількасот тисяч етнічних сербів, що проживали там, вирішили за краще емігрувати. Головна перешкода для повернення цих мігрантів – це [небажання хорватської влади і населення приймати їх](#), тому цей приклад не є релевантним для України.

Відносно більш релевантними є приклади БіГ та Косово, хоча в обох випадках етнічний фактор також відігравав головну роль. Це уповільнило процес повернення мігрантів. Наприклад, [у БіГ на 1999 р. \(за чотири роки по завершенні конфлікту\) більш ніж 400 тис. мігрантів залишалися за кордоном та не поспішали повертатися, також було більше 800 тис. ВПО, в той час, як повернулися близько 575 тис.](#) Політика міжнародних організацій, які фактично керували процесами в обох випадках через слабкість або відсутність державних структур, полягала у тому, що мігранти мають повертатися до своїх колишніх помешкань, які з цією метою відновлювалися. Проте, у багатьох випадках місцеве оточення (етнічна більшість) не бажало бачити повернення етнічних меншин, і це створювало найбільшу проблему, яка, втім, не є релевантною для України.

Допомогу біженцям, що поверталися, надавали міжнародні організації, частково – напряму, частково – через місцеві НДО. Вона включала разові матеріальні виплати, відновлення житла, та гранти на створення мікробізнесу. Проте, оцінити ефективність цих засобів у досягненні стійкості повернення, на жаль, неможливо через те, що безпековий фактор (своєю чергою, пов'язаний з етнічними причинами, описаними вище) виявився більш важливим, і затьмарив усі решту.

Виклики для політики повернення мігрантів в Україні в залежності від результатів війни

Існують три основні види сценаріїв закінчення нинішньої війни РФ проти України. Найгірший – поразка України – не передбачає повернення мігрантів, а тільки кратне збільшення їхньої кількості, тому не розглядається в даній роботі. Найкращий сценарій передбачає визволення усіх окупованих територій, втрату Росією (в тому вигляді, в якому вона збережеться) потенціалу та/або прагнення до реалізації своїх імперських амбіцій, а також вступ України до НАТО, тобто повернення зовнішніх безпекових загроз на найнижчий рівень з часів «перебудови» кінця 1980-х рр. Треба зазначити, що повернення до ситуації мирного співіснування з імперською Росією, подібної до періоду 1991-2013 рр., якщо і можливо взагалі, не буде сприйматися подібно до тих часів через травматичний досвід подальшої російської агресії.

Ці два сценарії можна вважати стійкими в оглядній перспективі. Між ними існує континуум проміжних варіантів, які априорі є нестійкими і означатимуть збереження загрози поновлення війни. Це не виключає, що у разі реалізації одного з таких проміжних сценаріїв він зрештою виявиться відносно стійким і дозволить мирний розвиток протягом десятиліть, але у будь-якому разі загроза зберігатиметься, і потребуватиме постійного військового напруження.

Розглянемо ці сценарії з точки зору факторів привабливості (pull factors) для зворотної міграції мігрантів. Оскільки для мігрантів важливою є не тільки власна доля, але й доля дітей, надали цей фактор враховується за замовчанням.

Відповідно до [досліджень](#) Світового банку - для повернення мігрантів додому після завершення конфлікту ключовими є такі фактори:

- **Безпека:** люди не почуватимуться впевнено, якщо доведеться жити й працювати в небезпечному середовищі.
- **Житло:** Воєнним мігрантам потрібне місце, куди вони могли б повернутися після конфлікту. Це може бути їхній власний дім, або ж нове житло, яке їм надасть уряд чи інші організації, чи яке вони можуть придбати за кошти компенсації.
- **Можливість заробляти на життя:** Люди повинні мати можливість знайти роботу, щоб утримувати себе та свої сім'ї. Це може включати відновлення довоєнного бізнесу, пошук нової роботи, або ж отримання допомоги від уряду чи благодійних організацій.
- **Порівняння умов життя:** Мігранти порівнюватимуть умови життя вдома з умовами в країні, де вони перебувають. Умови життя включають доступність їжі, води, житла, медичної допомоги, освіти, безпеки та інших важливих факторів.

У випадку України абсолютний мінімум потреб (окрім безпеки) задовольняється за замовчанням, отже вирішальної ролі набуває порівняння якості їх задоволення. Також [фахівці МОМ зазначають](#) важливість психологічного комфорту: включеність (embeddetness) у місцеві громади, відновлення персональних соціальних мереж, включеність в культуру, тощо. Усе це входить до поняття «почуваюся вдома».

1. **Безпека та політична стабільність.** Оскільки саме брак безпеки в нашому випадку спричинив основну хвилю міграції, відновлення безпеки є необхідним для повернення, і чим міцнішими будуть гарантії, тим більше мігрантів можуть повернутися. Проте, йдеться не тільки про зовнішню

безпеку, але й про внутрішню: правопорядок, верховенство права, відсутність репресій, погромів, тощо.

- a. У найкращому сценарії Україна з точки зору зовнішньої загрози опиняється в ситуації не набагато гіршій, ніж країни нинішнього перебування мігрантів. Також зберігається політична стабільність, а отже відносний правопорядок та відсутність репресій. Проте, стан правопорядку може сильно залежати від конкретної місцевості, і бути як кращим, так і гіршим за поточні умови в країні перебування. А от з точки зору верховенства права Україна майже напевне програватиме країні перебування, і мігранти, що встигли звикнути до певних стандартів у цій царині, можуть відчути неприємний контраст при поверненні на батьківщину – і це, у разі відсутності швидкого прогресу, може спричинити повторну міграцію, тепер вже назавжди. Отже, основною проблемою з точки зору безпеки в такому сценарії стає верховенство права.
 - b. За менш сприятливих та стійких сценаріїв Україна залишатиметься в цілому менш безпечним місцем (з точки зору зовнішньої безпеки), ніж країни перебування, тож фактор безпеки буде працювати проти повернення. Виняток можуть становити випадки, коли мігранти у країні перебування змушені жити у районах з поганою криміногенною ситуацією, а на батьківщині держава виявиться здатною компенсувати меншу зовнішню безпеку більшою внутрішньою. Але у країні перебування зазвичай є безпечніші райони, і питання переїзду до них (без ризику наразитися на зовнішню небезпеку, як в Україні) зводиться до економічних можливостей.
2. **Економічні можливості.** Повномасштабне вторгнення є не єдиною причиною міграції. Велика частина мігрантів, співставна за кількістю з мігрантів, поїхала за кордон до того, як з'явилася реальна небезпека для їхнього життя. Більше того, з мігрантів, що покинули Україну після 24.02.2022 [11,2%](#) становлять жителі західних регіонів, де ця небезпека мінімальна. Ймовірно, що значна частина з цих людей тимчасово чи на постійній основі емігрували переважно в пошуках економічних можливостей, отже, такі можливості на батьківщині відіграють значну роль в їхніх планах можливого повернення. Україна має як недоліки, так і перспективи з цієї точки зору.

З одного боку, Україна матиме економічні переваги, принаймні для низки популярних професій:

- a. бідніші країни, в середньому, швидше зростають, що утворює кращі перспективи для самореалізації, зокрема через підприємництво, та кар'єрного зростання;
- b. післявоєнне відродження ймовірно надалі прискорить цей процес та утворить підвищений попит на працівників будівельних спеціальностей та низки інших;
- c. у разі реалізації більш-менш сприятливого сценарію можна очікувати на приплив інвестицій через швидке зростання та перспективу членства у ЄС, що теж сприятиме створенню нових робочих місць, кар'єрному зростанню, підвищенню зарплат, тощо;
- d. відносно невисокий рівень середніх доходів обумовлює меншу вартість життя, ніж у багатших країнах, тому з тим самим доходом в

абсолютному вимірі (наприклад, при віддаленій роботі на закордонного клієнта чи фірму) рівень життя в Україні може бути вищим.

Водночас, навряд чи швидко зникнуть ті проблеми, через які сталася трудова міграція до повномасштабного вторгнення:

- a. Україна ще довго залишатиметься країною в процесі переходу від «обмеженого доступу (у термінах Норта, Уоліса, Вайнганста) до «відкритого доступу» до привабливих економічних та політичних можливостей⁴⁰, та значною мірою «реляційною» економікою⁴¹, де успіх вирішальним чином залежить від особистих стосунків з певними впливовими особами, а права власності захищені умовно. Це проявляється, зокрема, у пригніченні підприємництва, викривленні ринкової конкуренції, спотворенні конкурентного відбору, субоптимальному рівні інвестування та накопичення, і, зрештою, уповільнює або зводить нанівець економічне зростання. Також такий суспільний порядок прямо і негативно впливає на перспективи підприємництва та кар'єри. У цьому відношенні Україна програє країнам перебування, і ця ситуація збережеться в усіх сценаріях, хоча у разі успішних повоєнних перетворень розрив буде зменшуватися
- b. У всіх сценаріях, окрім найкращого, ризик поновлення війни буде стримувати інвестування та накопичення. Також за цих сценаріїв Україні важко буде забезпечити конкурентоздатний рівень податкового навантаження через великі оборонні витрати, які накладатимуться на демографічне навантаження. Крім цього, вимушена мілітаризація може передбачати періодичне відволікання громадян від економічної діяльності для участі у військовому вишколі, не кажучи вже про мобілізацію.
- c. Відносно невисока якість вищої, а останнім часом і середньої освіти (за окремими винятками) створюватиме несприятливі перспективи для дітей.
- d. Зарплати та підприємницькі доходи в Україні протягом багатьох років залишатимуться, в цілому, меншими за доходи в країнах перебування мігрантів, а рівень надання публічних благ – в цілому, гіршим.
- e. Податкова політика може розвиватися різними шляхами. Але ухвалена КМУ на вимогу МВФ Національна Стратегія Доходів передбачає значне погіршення умов як для підприємців, так і для найманих працівників, і наближення до найгірших прикладів країн ЄС без жодної гарантії перенесення в Україну найкращих практик, які у тих країнах частково компенсують обтяжливість сплати податків та сильніший податковий тягар.

Таким чином, навіть у найкращому сценарії Україна не буде здатна запропонувати мігрантам однозначно кращі економічні умови, порівняно з країнами перебування. За мудрої політики держави (див. Рекомендації), у

⁴⁰ Douglass C. North, John Joseph Wallis, Steven B. Webb, and Barry R. Weingast, "Limited Access Orders: Rethinking the Problems of Development and Violence," 1 January 25, 2011. https://web.stanford.edu/group/mcnollgast/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/Limited_Access_Orders_in_DW_-II_-2011.0125.submission-version.pdf

⁴¹ Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework* (Budapest–New York: Central European University Press, 2020) <https://postcommunistregimes.com/>

поєднанні з реалізацією кращих сценаріїв завершення війни, економічні перспективи можуть стати факторами привабливості для певної частини мігрантів, орієнтовно для тих, що змушені жити у несприятливих умовах ([18% на серпень 2023](#)), та тих, чиї доходи в результаті міграції все ще залишаються нижчими, порівняно з довоєнними ([18% на лютий 2024 р.](#)).

3. **Заходи з соціально-культурної реінтеграції.** У випадку України вони можуть бути менш актуальними, ніж в інших подібних ситуаціях, які траплялися в світі, через те, що, принаймні поки що, мігранти не настільки довго живуть в інших країнах, аби забути рідну мову чи втратити соціальні зв'язки на батьківщині. Тим більше, що сучасні засоби зв'язку дають можливість їх підтримувати навіть на відстані. Проте, є вразлива група мігрантів, чиї громади знищено, а відповідні соціальні мережі розпорошено через війну.
4. **Відбудова житла та інфраструктури.** [Більш 56%](#) мігрантів походять з півдня та сходу – регіонів, значна частина яких залишається окупованими, або де продовжуються активні бойові дії. 30% мігрантів кажуть, що їхнє помешкання зруйноване, або про його долю їм невідомо. За оцінкою КШЕ на травень 2023 року було [зруйновано 8.6% житлового фонду](#), що приблизно відповідає 1.3 млн. сімейних помешкань. Окрім того, навіть якщо помешкання конкретної родини і вціліло, але його оточують зруйновані будинки, інфраструктуру пошкоджено, і т.і., таке житло є мало придатним для використання. Також не можна виключати, що по завершенні активної фази бойових дій певна частина території може залишитися під окупацією РФ, тож мігрантам з цих територій треба буде думати про переселення. Водночас, умови проживання у країнах, що надали притулок, не завжди є некомфортними: [18%](#) мігрантів проживають у колективному житлі, є непоодинокі випадки розселення у палатках, спортзалах, та інших нежилых приміщеннях. Ті, хто знайшов собі більш комфортне житло, змушені сплачувати за оренду за місцевими цінами, що далеко не в усіх країнах бодай частково компенсується за рахунок допомоги. В Україні ж більшість мали власне житло.

Незалежно від сценарію закінчення війни, допомога з відновленням чи будівництвом житла є і буде необхідною для забезпечення повернення мігрантів. Проте, як свідчить досвід країн колишньої Югославії, відновлення колишнього житла є не дуже ефективним (щоправда, там були дещо інші обставини, див вище). Також подібні проекти супроводжуються великими корупційними ризиками. Нарешті, просто з міркувань справедливості, постраждалі люди мають право розпоряджатися своїм майном або компенсацією за його втрату на власний розсуд. Тому найкращим способом вирішення житлової проблеми є адресна компенсація постраждалим, найкраще грошова. Менш справедливим, але ймовірно більш економічним, є наділення постраждалих спеціальними житловими ваучерами на суму компенсації, з подальшим погашенням їх на користь пред'явників – забудовників чи ремонтників.

Тимчасово окуповані території та зона активних бойових дій

Існують також специфічні виклики, характерні для України.

Окремо стоїть питання повернення мігрантів із зони активних бойових дій, визволених тимчасово окупованих територій, та, у разі неповного їх звільнення – з тих територій, які залишаються під окупацією. Ця проблема не має прецедентів у

новітній історії, оскільки війни останніх десятиліть не призводили до де-факто зміни кордонів.

У разі визволення територій, на яких відбувалися інтенсивні бойові дії, необхідно буде політичне рішення щодо їх подальшого розвитку. Зокрема, території на сході України (регіон «Донбасу») і до російського вторгнення у 2014 р. були проблемним старопромисловим регіоном, з якого активні люди дедалі більше мігрували до інших частин України або за кордон. Постіндустріальний розвиток там був пригнічений через некомфортні умови життя, передусім високий рівень злочинності, забруднене повітря та індустріальний ландшафт. Окрім того, несприятливе оточення та високий рівень злочинності спричиняло відтік інтелектуальних кадрів, надто з територій ОРДЛО, які у 2014-15 рр. проголосили «незалежність», а де-факто були окуповані РФ.

Видобуток вугілля там є здебільшого збитковим, бо воно не може конкурувати з тим, що видобувається відкритим способом. У будь-якому разі, використання кам'яного вугілля буде скорочуватися через кліматичні політики, зокрема ЄС, оскільки цей вид викопного палива дає найбільші викиди парникових газів з усіх решти. Натомість, енергетичну незалежність України будуть дедалі більше забезпечувати інші способи виробництва електроенергії – «зелена» та ядерна.

Розташовані там промислові підприємства були побудовані за часів Російської імперії та, здебільшого СРСР. Вони були географічно та економічно прив'язані до контрагентів в інших частинах імперії, здебільшого у Росії. Відповідно, розрив зв'язків з колишньою імперією та переорієнтація на ринки ЄС і решти світу передбачають кращі умови для промисловості на заході України та поблизу основних морських портів. З усіх регіонів, що підлягають деокупації, цим критерієм відповідає хіба що Приазов'я, за умов вільного судноплавства через Керченську протоку. Власники більшості решти промислових підприємств, зруйнованих в ході бойових дій, через об'єктивні причини навряд чи будуть зацікавлені у їх відновленні, навіть якщо отримають компенсації.

До повномасштабного вторгнення регіон до певної міри приваблював інвесторів наявністю дешевої робочої сили, звиклої до умов промислового виробництва. Але депопуляція, яка вже відбулася через війну, і, ймовірно, буде доповнена масовою міграцією проросійськи налаштованих мешканців у разі успішної деокупації, зводить цей фактор нанівець. Своєю чергою, мігранти, що повертатимуться в Україну їхатимуть у ті місцевості, де легше знайти добре оплачувану роботу. Отже, утвориться пастка, яка потребуватиме політичного рішення – чи намагатися будь-що відродити цей регіон як промислово-урбаністичний, чи сприяти розселенню його колишніх мешканців на інших, більш перспективних, територіях.

Перший з цих варіантів потребуватиме суттєвого втручання у ринкові процеси з боку держави та/або міжнародних донорів, аж до будівництва житла та індустріальних парків з наданням суттєвих пільг інвесторам та місцевому населенню. При цьому є велика небезпека неефективних інвестицій, таких як будівництво «міст-привидів», а також широкі можливості для корупції (особливо зважаючи на регіональні традиції). Тому робити відповідну державну програму коштом платників податків навряд чи варто. Інша річ, що принаймні частина місцевих бізнесменів, на чолі з Рінатом Ахметовим, заявляють про себе як про патріотів Донбасу, і, ймовірно, будуть готові нести відповідні інвестиційні ризики та фінансувати інші програми на засадах благодійності. Якщо така приватна ініціатива буде мати місце, то вона була б варта підтримки з боку держави та донорів.

В іншому випадку, у регіоні залишиться сільське господарство та видобуток місцевих корисних копалин, інших ніж вугілля. Також можливий початок видобутку

сланцевого газу. Але це вочевидь не створить робочі місця у кількості, співставній з довоєнним рівнем населення регіону. Отже, більшості мігрантів, що повертатимуться, доведеться оселятися в інших місцях України. Для цього конче необхідно, аби компенсації за втрачене житло та інше майно їм надходили на індивідуальному рівні (через еВідновлення), з можливістю вибору щодо їх подальшого використання.

Питання справедливості/соціальної напруги

Україна не має таких гострих міжетнічних конфліктів, як проаналізовані вище країни. За даними опитувань по шкалі Богардуса⁴², українці в цілому толерантні до представників усіх національностей, які живуть в Україні, в тому числі російськомовних. Зазначимо, що після окупації Криму, першої хвилі бойових дій на Донбасі та тимчасової окупації ОРДЛО близько півтора мільйони мешканців того регіону стали ВПО, але без жодної допомоги з боку держави чи міжнародних організацій українське суспільство успішно абсорбувало таку кількість мігрантів. Певна напруженість може виникати, хіба що, між окремими представниками здебільшого Західної України що сповідують агресивний етнолінгвістичний націоналізм, та переважно російськомовними мігрантами зі Сходу; або проросійськи налаштованими мігрантами, які тікали від бойових дій через Україну, та рештою українців. Щоправда, в останньому випадку такі мігранти навряд чи захочуть повертатися в Україну.

Також, за даними [опитувань](#), українці загалом толерантно ставляться до тих співвітчизників, які емігрували з України, рятуючись від війни, хоча і побоюються можливих конфліктів між тими, хто залишився і тими, хто полишив країну. Проте, останніх не варто розглядати як єдину спільноту: можуть бути різні ситуації, оскільки такі мігранти складаються щонайменше з трьох різних груп.

Перша – це мешканці тимчасово окупованих або прифронтових регіонів, які фактично не мали вибору, і були змушені покинути свої домівки, та не мають куди повертатися (таких, ймовірно, близько [30-35%](#)). Вони конче і безумовно потребують допомоги при поверненні.

Друга – це ті мешканці Київської (разом з м. Київ) та частини Чернігівської, Харківської, Миколаївської, Херсонської та Сумської областей, які теж масово виїжджали через активні бойові дії та загрозу окупації, але згодом мали можливість повернутися після деокупації і відсунення фронту подалі від місць їхнього проживання; а також ті, хто виїхав через загрози повітряних атак. Вони відрізняються від першої групи тим, що мають в Україні житло, а подекуди – і роботу (віддалену). Частина з них вже повернулася, решта поки вагається або не хоче цього робити через безпекові загрози чи матеріальні причини. Таких серед мігрантів зараз близько [40-55%](#).

Нарешті, третю групу (близько [10-20%](#)) становлять мешканці західних регіонів України, які майже не постраждали від війни, яким ніколи реально не загрожувала окупація, і для яких повітряні атаки не були основною причиною виїзду. Вони переважно скористалися можливістю отримати допомогу у країнах прихистку, можливо з метою подальшої еміграції.

Викликом для політики повернення мігрантів є відділення першої групи від решти. Завдяки існуванню другої, а особливо третьої з описаних вище груп, у суспільстві є

⁴² [Прес-релізи та звіти - МІЖЕТНІЧНІ УПЕРЕДЖЕННЯ В УКРАЇНІ, ЖОВТЕНЬ 2023 \(kiis.com.ua\)](#)

неоднозначне ставлення до мігрантів, особливо з боку тих, хто усвідомлено залишився аби боронити країну. Це ставлення дійшло до того, що президент у новорічному зверненні до нації навіть поставив питання: «Хто ти – громадянин чи біженець?». За таких умов надання спеціальної допомоги чи привілеїв тим представникам другої та третьої груп, які повертаються в Україну, буде сприйматися як несправедливе, і, відповідно, створюватиме несприятливе ставлення до них з боку оточення. Отже, з точки зору стійкої реінтеграції така політика була б контрпродуктивною. Також, допомога мігрантам, що повертаються, має бути такою ж самою, як і допомога ВПО, які належать до аналогічної категорії.

Першим рішенням тут є, як і у попередньому випадку, компенсація за зруйноване житло та втрачене майно: на неї зможуть претендувати тільки представники першої групи, незалежно від регіону походження. Проте у випадку мешканців зони активних бойових дій та тимчасово окупованих територій (якщо такі залишаться) цього недостатньо, адже вони втратили не тільки майно, але й роботу і, до певної міри, соціальне оточення. Отже, такі мігранти та ВПО потребуватимуть всебічної допомоги, тим більше, що серед них буде велика кількість непрацевдатних та соціально пасивних, які не звикли самі облаштовувати своє життя, і саме тому не змогли закріпитися у країнах прихистку.

Дуже важливо заздалегідь створити ефективні процедури для того, аби виявляти реальні потреби мігрантів, що повертаються, і відповідно на них реагувати, за можливості уникаючи надання допомоги тим, кого частина оточення може вважати «зрадниками» (і хто насправді не потребує такої допомоги), але гарантуючи, що її отримають ті, хто без неї навряд чи зможе пристосуватися.

За умов успішної реалізації таких політик, оптимального сценарію завершення війни, швидкого відродження економіки після неї, та принаймні збереження привабливих економічних факторів України в частині спрощеного оподаткування для мікробізнесу і самозайнятих, надто у креативних галузях, можна очікувати швидкої та успішної адаптації мігрантів, що повертатимуться. Цьому сприятимуть, насамперед, толерантність українського суспільства (якщо її вдасться зберегти), його висока здатність до пристосування (наприклад, на диво безболісної акомодатії більш як півтора мільйони ВПО після першого етапу війни у 2014-15 рр., порівняно, наприклад, з проблемами сирійських мігрантів у Європі), а також наявність великої кількості вакансій та інших економічних можливостей при відновленні економіки разом із структурними змінами. Цих факторів здебільшого бракувало у розглянутих вище прикладах інших країн.

Чинні програми допомоги ВПО та воєнним мігрантам

На поточний момент в Україні діє низка програм з допомоги ВПО та воєнним мігрантам.

- **Програма "Допомога на проживання"**: ВПО отримують щомісячну допомогу на проживання: 2000 грн для дорослих та 3000 грн для дітей та осіб з інвалідністю.
- **Програма "Допомога на дитину"**: ВПО з кількома дітьми до 18 років отримують додаткову щомісячну допомогу: 3000 грн на другу дитину, 4500 грн на третю та наступних дітей.
- **Програма "Одноразова допомога"**: ВПО, які втратили житло внаслідок бойових дій, можуть отримати одноразову допомогу: 30 000 грн на особу.
- **Програма "Компенсація за зруйноване житло"**: ВПО, які втратили житло внаслідок бойових дій, можуть отримати компенсацію за його вартістю.

- **Програма "Працевлаштування"**: ВПО можуть отримати допомогу з працевлаштування в Україні. Держава надає роботодавцю компенсацію витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні - передбачена виплата 6700 грн за кожного працевлаштованого.
- **Компенсація витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб**. Власникам житла, які безкоштовно прихистили внутрішньо переміщених осіб запроваджено гарантовану державну підтримку в розмірі 14,77 грн. за один людину – день розміщення

Також запроваджено програми для стимулювання ВПО та мігрантів починати власну підприємницьку діяльність. Зокрема,

- **Програма мікрогрантів до 250 тис. грн**: Ця програма розрахована на тих, хто хоче розпочати або розвивати власний малий або мікробізнес. Грант можна витратити на оренду, зарплату працівників, оплату консультаційних послуг, купівлю обладнання, ремонтні роботи, маркетинг тощо.
- **Програма грантів для ІТ-стартапів**: Мета програми – створення нових компаній та робочих місць у сфері високих технологій, а також збільшення ІТ-експорту. Отримувач гранту зобов'язаний створити від 3 робочих місць в залежності від етапу життєвого циклу стартапу.
- **Програма "Старт в ІТ"**: Ця програма надає можливість українцям отримати кошти на навчання в сертифікованих школах за ІТ-спеціальностями.

Поступово відбувається дискусія про майбутнє Програми тимчасового захисту в Європі. Європейські країни ухвалюють програми для мотивації українців повертатися на батьківщину. Зокрема, в кінці 2023 року декілька країн оголосили про фінансову підтримку українським вимушеним мігрантам, які готові добровільно повернутися додому. Наприклад, [Норвегія](#) готова виплачувати по 1500 євро на особу. [Швейцарія](#) пропонує від 1000 до 4200 євро на особу для репатріації та додатково від 260 до 520 євро – на транспортні витрати. Схожі програми розглядають [Ірландія](#) та [Чехія](#). Такі програми в першу чергу розраховані на людей, які проживали в Україні в областях, що на сьогоднішній день є відносно безпечними, мають вціліле житло і в принципі могли б повертатися, але не наважуються саме через проблеми з фінансами.

Висновки: проблеми, характерні для України та шляхи їх вирішення

У разі закінчення війни без повної поразки України, операція з повернення мігрантів буде однією з найбільших в історії. У найсприятливішому сценарії повної перемоги з відновленням безпеки можна обережно розраховувати на добровільне повернення до [54%](#) тимчасових мігрантів. Ще певна кількість (в залежності від політики країн прихистку) може стати предметом недобровільного повернення, але це важко оцінити заздалегідь. Можна припустити, що зважаючи на перспективу членства України в ЄС, у разі реалізації такого сценарію буде припинено соціальну допомогу українським мігрантам (цей процес вже розпочався), але заходи з примусового повернення застосовуватися не будуть. В такому разі додатково може повернутися близько [8%](#) мігрантів. Водночас, певна, наразі невизначена, частина чоловіків призовного віку, яким довелося розлучитися із своїми сім'ями, може воз'єднатися з

ними шляхом еміграції, якщо дружини спромоглися добре закріпитися на новому місці.

В інших варіантах закінчення бойових дій відсоток бажаючих повернутися ймовірно буде значно меншим, до [40%](#), оскільки ймовірність поновлення тих загроз, які змусили їх до міграції, залишатиметься високою. Частина з таких мігрантів повертатимуться тільки тимчасово, аби владнати справи в Україні, але надалі шукатимуть собі і своїм дітям кращої долі за кордоном.

Усі ці мігранти потребуватимуть роботи, частина – також житла (хоча б на певний час) та, подекуди, допомоги в адаптації на новому місці. Перше і друге є відповідальністю уряду України. Важливий вплив матиме місцева позиція місцевої влади на рівні громад.

Багато залежить також від того, яку політику вестимуть країни прихистку щодо українських мігрантів. Елементом комплексних зусиль Уряду України з повернення мігрантів може також стати так звана політика «two-track case» (подвійний рух)⁴³, що базується на норвезькому досвіді роботи з мігрантами/біженцями під час югославської війни у 1990-х роках. Норвегія змогла одночасно сприяти як інтеграції, так і репатріації мігрантів. Їм було надано повний доступ до ринку праці, освіти, соціальної підтримки та стандартних програм інтеграції, тоді як уряд Норвегії одночасно продовжував планувати їх організоване повернення.

Політика швидкою соціально-економічною інтеграції мігрантів в країнах тимчасового перебування, як виявилось, може принести користь країні, що бажає повернути своїх громадян. Нові навички та досвід роботи, які мігранти здобудуть за кордоном, можна використати для відновлення країни, особливо враховуючи високі потреби в робочій силі та навичках у цей особливий період. Докази також свідчать про те, що вдала інтеграція в країні тимчасового перебування сприяє реінтеграції, коли мігранти вирішують повернутися. Здатність працювати, доступ до незалежного житла та свобода розвивати соціальні контакти під час перебування за кордоном були визначені як важливі чинники підтримки соціальної та економічної реінтеграції осіб, які повертаються.

ОЕСР виділяє низку необхідних кроків, завдяки яким країни можуть успішно реалізувати політику подвійного руху⁴⁴.

Відповідно до рекомендацій ОЕСР, Україні доцільно реалізувати такі зміни:

- **приймаючі країни повинні інвестувати в розвиток людського капіталу мігрантів під час їх тимчасового перебування**, особливий акцент слід робити навичкам та досвіду роботи в секторах, які мають значення як для України, так й приймаючої країни;
- **підтримувати навчання українській мові в приймаючих країнах** для дітей та молоді, щоб переконатися, що вони мають необхідні мовні навички та культурні зв'язки після тривалого періоду переміщення для повернення та успішної реінтеграції;
- **визнання навичок і кваліфікацій з обох сторін** (так звана проблема визнання дипломів). Це сприяє виходу мігрантів на ринок праці в приймаючих країнах, а також сприятиме майбутньої передачі/реалізації українцями набутих навичок після повернення в Україну. Україні, зі свого боку, також

⁴³ Haagensen, Midlertidig beskyttelse og tilbagevending: Bosniske flyktninger i Norden: The Nordic Council of Ministers (1999)

⁴⁴ <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/working-towards-dual-intent-integration-of-ukrainian-refugees-6b4c16f7/>

потрібно визнати системи освіти в усіх країнах перебування українських мігрантів і не створювати адміністративних бар'єрів для продовження освіти по поверненню;

- **підтримувати цифрові зв'язки з громадянами за кордоном та діаспорою;**
- **створення законодавчої бази для регулярної міграції,** щоб забезпечити мобільність для українців. У більшості країн Європи поточні поїздки мігрантів в Україну впливають на їх статус та доступ до допомоги у країні перебування, що, як наслідок, значно обмежує будь-які повторні візити.

Відповідно до аналізу світового досвіду та з урахуванням специфіки України Уряду та ВРУ необхідним є реалізувати наступні заходи:

- **Забезпечити внутрішню та зовнішню безпеку, зокрема через реформу правоохоронних органів** із значним підвищенням їхньої ефективності (по закінченні війни можна очікувати сплеск злочинності), і, водночас, убезпечення законслухняних громадян та бізнесу від сваволі правоохоронних та контролюючих органів. Загалом, йдеться про комплекс реформ, спрямованих на встановлення дієвого верховенства права. Це буде, серед іншого, мати також суттєві економічні наслідки, оскільки верховенство права є на даний момент найслабшою ланкою серед державних інститутів України.
- **Продовжити та розширити програму Е-відновлення,** забезпечити відшкодування збитків за втрачене майно не лише громадянам, а і підприємцям малого та мікробізнесу, а згодом - і решті бізнесу.
- Розпочати державні програми щодо **безкоштовної перекваліфікації громадян** для отримання ними професій, які на цей час є потрібними в Україні.
- **Зберегти та сприяти фінансовим зв'язкам мігрантів з їх рідною країною.** Можливими заходами можуть стати перемовини про усунення подвійного оподаткування (гостра проблема на прикладі з Польщею⁴⁵), сприяння інвестиційним потокам, зниження вартості грошових переказів.
- **Передбачити державну підтримку тимчасових мігрантів,** які планують повернутись в Україну і потребують допомоги; зокрема допомогу із пошуком роботи, за необхідності безкоштовне житло на певний термін. Ті саме заходи необхідно впроваджувати для ВПО, які потенційно можуть стати мігрантами.
- Стимулювати громадян, які повертаються в Україну та ВПО - розпочинати власну справу - **розширити програму Е-робота,** спростити умови отримання грантів на початок власної справи, розширити можливості цільового призначення грантів
- **Зберігати та удосконалювати систему спрощеного оподаткування (ССО) для мікробізнесу в Україні,** тримати її набагато привабливішою за умови для мікробізнесу у країнах ЄС. Зокрема, обмежити обов'язкову фіскалізацію тільки для тієї частини платників єдиного податку, які за характеристиками свого бізнесу мають реальні ризики перевищення дозволених законом

⁴⁵ <https://brdo.com.ua/top/ukrayinski-bizhentsi-mayut-platyty-podatky-z-ukrayinskyh-dohodiv-zminena-pozytsiya-minfinu-polshhi/#>

верхніх порогів для відповідних груп ССО; ввести режим компромісної детінізації для самозайнятих, накласти мораторій на ускладнення діяльності, звуження застосування, та/або підняття ставок ССО.

- З метою сприяння підвищенню заробітних плат - провести економічні розрахунки та напрацювати проєкт змін до НПА щодо **зниження навантаження на фонд оплати праці**.
- **Вдосконалювати шкільну освіту, з особливою увагою на онлайн-навчання для дітей мігрантів**, аби залишити їх в українському освітньо-культурному полі
- Реформувати вищу освіту з метою підвищення її якості як елемент привабливості для повернення в Україну. **Спростити умови вступу до ВНЗ для українців, які навчались останні роки за кордоном.**
- Розпочати комунікацію з європейськими партнерами щодо **поступової відмови від фінансової підтримки мігрантів у країнах ЄС, трансформуючи таку щомісячну підтримку у одноразову значну фінансову допомогу** тим, хто повертається в Україну. За приклад вбачається доцільним взяти оптимальну [концепцію](#), розроблену Державним секретаріатом з питань міграції (SEM) Швейцарії.

Посилання та додаткові матеріали:

UNHCR. 2023. Lives on hold: Intentions and Perspectives of Refugees and IDPs from Ukraine #4, <https://data.unhcr.org/en/documents/details/101747>

ЦЕС. 2024 Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/final_final-cor.pdf

Guidelines on labour market reintegration upon return in origin countries, International Labour Organization (2023)

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_882374.pdf

European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations

https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/forced-displacement_en#how-are-we-helping

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/542611468188337350/pdf/99618-WP-PUBLIC-Box393206B-Sustainable-Refugee-Return-15Sept-WEB-PUBLIC.pdf>

УВКБ ООН – Інформаційний бюлетень щодо Іраку, вересень 2022 р

<https://reliefweb.int/report/iraq/unhcr-iraq-factsheet-september-2022>

Переміщені особи в Іраку, відновлюють нормальний стан, щоб повернутися додому

<https://www.intersos.org/en/displaced-people-in-iraq-rebuilding-normalcy-to-return-home/>

Добровільна репатріація (повернення за сприяння ООН)

<https://help.unhcr.org/iran/en/voluntary-repatriation1/voluntary-repatriation-unhcr-facilitated-return-iraqi-returnees/>

<https://reporting.unhcr.org/iraq-refugee-returnees-1>

Міжнародна організація з міграції - International Organization for Migration (IOM)

<https://reliefweb.int/report/iraq/returning-abroad-experiences-needs-and-vulnerabilities-migrants-returning-iraq-findings-longitudinal-study>

World Migration Report 2022

<https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>

<https://crisisresponse.iom.int/response/iraq-crisis-response-plan-2024>

RETURN INDEX

FINDINGS ROUND NINETEEN – IRAQ

https://iraqdtm.iom.int/images/ReturnIndex/202310104226390_Return_index_round19_October2023.pdf

Індекс повернення – інструмент, призначений для вимірювання тяжкості умов у місцях повернення. Він надає дані за 16 різними показниками, пов'язаними з 1) засобами існування та основними послугами та 2) сприйняттям безпеки та соціальної згуртованості. Для кожного оціненого місця повернення розраховується оцінка тяжкості. Оцінки варіюються від 0 (усі суттєві умови для повернення виконані) до 100 (жодних важливих умов для повернення не виконано). Вищі показники означають більш важкі умови життя репатріантів. Оцінки згруповані за трьома категоріями тяжкості: низька, середня та висока (що також включає дуже високу).

<https://iraqdtm.iom.int/ReturnIndex#Dashboard>

Pathways to Reintegration: IRAQ (2021)

<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/iq/UNDP-IQ-Pathways-to-Reintegration-Report.pdf>

National Policy on Displacement (2008)

https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/iraq_2008_national_policy.pdf

The National Plan for Returning the IDPs to Their Liberated Areas (2020)

Політика іракського уряду

https://en.wikipedia.org/wiki/Internally_displaced_persons_in_Iraq

<https://www.statewatch.org/media/2897/eu-council-migration-action-plan-iraq-11952-21.pdf>

<https://www.thenewhumanitarian.org/news-feature/2023/08/24/iraq-rushed-camp-closure-fuels-unease-over-safety-returns>

<https://reliefweb.int/report/iraq/iraq-humanitarian-transition-overview-2023-february-2023-enarku>

International Migration Outlook 2023

<https://www.oecd.org/migration/international-migration-outlook-1999124x.htm>

Повернення з-за кордону: досвід, потреби та вразливість мігрантів, які повертаються до Іраку

<https://reliefweb.int/report/iraq/returning-abroad-experiences-needs-and-vulnerabilities-migrants-returning-iraq-findings-longitudinal-study>

Migrants, Refugees, and Societies

<https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2023>

<https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/682f5bb4-3008-448b-ace6-141f11766fa6/content>

The case of Syrian refugees in Türkiye: Successes, challenges, and lessons learned (2023)

<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/a007833298df4b9c3735602711dd9289-0050062023/original/WDR2023-Turkey-case-study-FORMATTED.pdf>